

O'RTA OSIYODA MUSIQA CHOLG'U ASBOBLARINING PAYDO BO'LGAN DAVRI

*Respublika musiqa va san'at kolleji
Folklor san'ati kafedrası katta o'qituvchisi
Imamov Bahrom Baxtiyarovich*

Annotatsiya: *Qadimgi Sharq madaniyati quchog'ida o'zbek xalq cholg'u asboblari shakllandi. Ular ko'p asrlik taraqqiyot davomida o'ziga xos xususiyatlarini, tovush tusini saqlab qoldi. O'ziga xos tuzilishi tufayli nay, surnay, tanbur, dutor, rubob, g'ijjak, qobizlar an'anaviy shakllarda bizgacha yetib keldi.*

Kalit so'zlar: *Musiqa, cholg'u, xalq cholg'ulari, qashqar rubob, g'ijjak, nay, tanbur, doyra*

Xalq cholg'u asboblari, ma'lumotlarga qaraganda juda qadim zamonlarda, eramizdan avvalgi XIII ming yillikda paydo bo'lgan, deb taxmin qilinadi. Cholg'ulardan dastlab urma zarbli cholg'ular paydo bo'lgan, chunki eng qadimgi mehnat qo'shiqlari, ovga chiqishlar usul (ritm) tuzilish jihatidan bevosita bir-biriga bog'liq bo'lgan. Keyinchalik shovqinli musiqa asboblari paydo bo'ldi. Ijrochilar qarsak chalib, usul (ritm) ni ta'kidladilar, shovqinli cholg'ular ta'sirini kuchaytirdilar. Keyinroq halq ustalari tomonidan qamish va bambuk poyasidan surnay, hushtak, yana bir oz o'tgach esa nay, naysimon xushtaklar, shiqildoqlar, chiltor (arfa) yasaldi. O'sha paytdagi nay cholg'u asboblari hozirgi zamon zamonaviy ko'p teshikli naylardan bir oz farq qilgan.

Vaqt o'tib, ushbu cholg'ular takomillashib, ko'p yillik naylar yuzaga keldi, so'ngra torli-mizrobli va torli-kamonchali musiqa cholg'ulari paydo bo'la boshladi. Ulardan saroy a'yonlarining marosimlarida, xarbiy yurishlarida foydalanilgan.

Eramizdan avvalgi III asr o'rtalarida O'rta Osiyoni G'arbiy viloyatlarida Parfiyon(a), Sharqda esa Grek Baqtriya Davlatlari tashkil topdi. Eramizning I asrida O'rta Osiyoning Janubiy qismida qudratli Ko'shon shohligi tashkil topdi. Mahalliy Kushon sulolasi ostida bir qancha davlatlar birlashdi, buning natijasi ularoq shaharlar yuksaldi, madaniyat gullab yashnadi, yangi-yangi musiqa cholg'ularining yaratilishiga shart-sharoit yuzaga keldi.

Asrimizning 30-40-yillarida uyushtirilgan arxeologik ekspeditsiyalar (S. L. Tolstov, V. A. Vyatkin, M. V. Masson va boshqalar rahbarligida) natijasida O'rta Osiyo madaniyatini, shu jumladan xalq cholg'ularini o'rganishda qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lindi. Topilgan madaniy yodgorliklar: nay rubobsimon cholg'u, hozirgi doiraga o'xshash do'mbra, nog'ora va shu singari cholg'u asboblarini chalayotgan mashshoqlar tasvirlangan. Bular Afrosiyob, Tuproq qal'a, Ayratam kabi shaharlardan topilgan sopol idishlardagi mashshoq haykalchalardir. Ularda turli xil musiqa asboblari: Lyutnya, tanbur, rubobsimon cholg'u, qonun, ud, rud, shemani, (musiqor) chag'ona, chiltor, nay, burg'u, surnay, karnay, doirasimon cholg'ularda mashq qilishlari tasvirlangan.

Cholg'ular jo'rligida qo'shiq, o'yin va kuylar xalqning katta-katta marosimlari va oilaviy bayramlarda ijro etilgani bizga ma'lum. Bayramlar ko'pincha yil fasllari bilan bog'liq

bo'lgan. O'rta Osiyoda —Navro'z, —Lola saylil, —Hosil bayramil, —Qovun saylil, —Uzum saylil kabi mavsumiy bayramlar keng tarqalgan.

Bunday ommaviy bayramlarni xalq cholg'u ansambllari xonanda va sozandalar hamda raqqosalarsiz tasavvur qilish qiyin. Bayramlarda, madaniy marosimlarda ayniqsa karnay, surnay, doira, nog'ora va chindavul kabi urma zarbli musiqa asboblari keng qo'llanilgan.

IX asrga kelib Buxoro yirik madaniy markazga aylandi va ayni paytda yakka navoz, ansambl musiqachiligi va raqsni o'z ichiga olgan vokal-cholg'u musiqa turkumlari rivojlandi. O'rta asr sharoitida musiqiy ixtisoslashuv, maxsus musiqa ustaxonalari paydo bo'lishiga olib keldi. Bu yerda ustoz shogird an'analari qaror topib rivojlandi. Musiqa cholg'u asboblari ham shakllandi. Asboblarning yangi namunalari kashf etildi.

Sharq olimlarining nazariy qarashlari musiqa tajribasi asosida shakllangan bo'lib, ular o'z risolalarida musiqa cholg'usini jamiyatda tutgan o'rni va ahamiyati haqida atroflicha ma'lumot berganlar. Abu Nasr Muhammad Forobiyning (873-950) —Musiqa haqida katta kitobl (—Kitob al-musiqa al-kabir), Abu Ali Ibn Sinoning (980-1037) —Davolash kitobil (—Kitob um-shifol) qomusidagi —Musiqa haqida risolal, Al Xorazmiyning X asr —Bilimlar kalitil, Safiuddin Urmaviyning (1216-1294) —Oliyjanoblik haqida kitobl yoki —Sharafiy kitobil, Abdurahmon Jomiyning (1414-1492) —Musiqa haqida risolal kitoblarida musiqa ijrochiligi va halq cholg'u asboblari haqida muhim ma'lumotlar berilgan.

Safiuddin Urmaviy istedadli ud cholg'uchisi Urmiya shaxrida tug'ilgan (Ozarbayjonlik) mashhur xonanda, uning eng katta yutug'i —Modiusl ladning mukammal yo'nalishlarini ishlab chiqqanligidir. Ibn Zaylning VI asr —Musiqa xaqida to'liq kitobil va —Kitob ul-kabi fil- musiqiyll uning musiqa ilmidagi yagona va bebaho kitobdir. U yangi usulni, musiqada lادلarni harflar bilan ifodalash usulini ishlab chiqdi. Abduqodir Marog'iy XV asr, Ozarbayjonning Marog' shahrida tug'ilgan bo'lsada, hayotining ikkinchi yarmi Temur saroyida Samarqandda o'tgan va Hirotda vafot etgan. —Musiqa ilmda ohanglar to'plamil (—Jami al-alhon fi-ilm al-musiqiyll) risolasida musiqa haqidagi ta'limotni kamoncha, yetti torli g'ijjak kabi bir turdagi musiqa cholg'ulari borligi haqidagi ma'lumotlar bilan boyitdi.

Al-Husayn XV asr asosan O'rta Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan torli musiqa asbobi dutor haqida ma'lumot bergan. Qutbiddin ash-Sheroziy (1236-1310) eronlik musiqa nazariyotchisi sifatida tanilgan bo'lib, o'z risolasida kamonchali tanbur (sato) haqida ibratli mulohazalar bildirgan hamda inson ovozinin musiqa asboblari ichida eng yoqimlisi deb hisoblagan.

Al Forobiy (IX asr) mohir ijrochi sifatida ham tanilgan. U damli cholg'u nay asbobini, torli mizrobli cholg'u tanbur va ud musiqa asboblarini juda zo'r mahorat bilan ijro etgan. Forobiy mohir ijrochi sifatida musiqa cholg'u asboblarining jamiyat hayotidagi rolini o'rganishga ahamiyat beradi va u —Jangu jadallarda, raqslarda, to'y-tomoshalarda, ko'ngil ochar bazmlarda hamda ishq va muhabbat qo'shiqlarini kuylashda chalinadigan cholg'ular borll, deb yozgan edi. Kitobning ikkinchi qismida halq cholg'ulari lyutnya, tanbur, ud, nay, rubob, chang, shoxrux, qonun, dutor va boshqa cholg'ular izchil va batafsil ta'riflanadi. Lyutnya-torli mizrobli cholg'usi o'sha davrda eng keng tarqalgan bo'lib, o'ziga xos mizrob (chertma) vositasida chalingan, dastasida esa ligatura (lada) lar joylashgan.

IX-X asrlarda lyutnya arabcha ud nomini oladi. Bu cholg'u asbobi ko'pgina Sharq mamlakatlarida, Kavkazorti xalqlari orasida, O'zbekiston va Tojikiston cholg'uchiligida hozirgi kungacha saqlanib kelayapti. (Zamonaviy ud namunalari T.D.K. ning sohaviy- tajribaviy sinovxonasida mavjud)

—Musiqqa haqida katta kitobl da Forobiy yana bir cholg'u asbobi tanburni ta'riflaydi. Olimning fikricha, tanbur forscha tan-bur ya'ni (Dilni tirnash) ud cholg'usiga yaqin turadigan cholg'udir deydi.

Forobiy shuningdek nayni ham ta'riflaydi. U turli xil damli musiqa cholg'ularini ovoz hosil qilish uslubiga ko'ra naysimon guruhga kiritadi, ya'ni nay quvurida havoning damli harakati orqali, tovush hosil bo'ladi. Ulardan biri oddiy nay, yoki bir yo'nalishda joylashgan ko'p teshikli nay. Bu turdagi bo'ylanma naylar yoki turlicha ataluvchi naylar hozirgi kunda ham Sharq xalqlari orasida mavjud. Uning Vetnamliklar sao, tojiklar tutek, tatarlar kaval, qozoqlar sibizg'a, Ozarbayjonliklar nay (juda kam uchraydi), qirg'izlar uo, choor (cho'ponlarning cholg'u asbobi) o'zbeklar nay deydi.

Olim va mashhur cholg'uchi Forobiy surnay musiqa asbobi haqida bir qator ma'lumot beradi. Uning o'rik yoki tut daraxtidan ishlanganligi va o'sha davrda keng tarqalgan musiqa asbobi ekanligi haqida to'xtalib o'tadi.

Forobiy, shuningdek, Dunay, (Mizmar) ni ham alohida tilga oladi. Dunay hozirda qo'shnay yoki turkman cholg'usi gosha-dilli tyuy dyuk (qo'sh qamishdan yasalgan cholg'u) ga o'xshatadi.

Forobiy o'z risolasida o'zi yashagan davrda mavjud bo'lgan rubobni ham batafsil ta'riflaydi. O'sha davrdagi rubob ham hozirgi qashqar rubobiga o'xshash bo'lib, pardalari dutor pardalariga o'xshagan, dastasi ancha uzun bo'lganligini, asosiy qismini yog'och dekali pastki qismi esa charmdan ishlangan, dekali musiqa cholg'usi deb ta'riflaydi. Shuningdek, musiqa asbobi changni ham ta'riflaydi. O'sha vaqtgacha changning 15 ta tori bo'lgan, ular diatonik sozlangan va ikki oktava oralig'iga teng tovush qatorga ega deydi. Yana Forobiyning guvohlik berishicha ud cholg'usi ansambl ijrochiligida yetakchi rol o'ynagan

—Cholg'u asboblari haqida kitobl ida olim tanbur, rubob, chang, cholg'u asboblarni udda chalayotgan kuyga yoki yakka navoz xonandaga, uyg'un jo'r bo'lish, uchun sozlash usullarini tushuntiradi.

Shunday qilib, Sharqning ulug' allomasi Al-Forobiy musiqa ilmining bir bo'limi sifatida cholg'u asboblarni o'rganuvchi cholg'ushunoslik sohasiga asos soladi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) o'z davri musiqa cholg'ularini ikki guruhga bo'ladi: Mizrobli, noxunli, (Borbad, tanbur, rubob) va butun rezanator qapqog'i bo'ylab tortilgan ochiq cholg'u asboblari (shohrux, chiltor, lira), chang (arfa). Olim, ohangi inson ovozigacha yaqin turadigan cholg'u asboblari ud, rubobni batafsil ta'riflagan.

O'sha davrda yashab ijod etgan Safiuddin Urmaviy musiqa ilmini tizimini (sistemi) ni rivojlantiradi. U —Taqvadorlik kitobil da ud cholg'usini ta'riflaydi: —Bilginki, cholg'u asboblari ichida ud asbobi eng mashhur va zamonaviydir. Udning dastasining to'la chizmasi, uni sozlash haqida tasavvur beradi. A. Navoiyning tasdiqlashicha, mavjud 12 maqom qadimiy musiqaning asosidir.

Marog'iy (XIV asr) g'ijjakning ipak yoki pay torlari jez torlariga nisbatan ancha yaxshi va mayin ohang beradi deydi, o'zining g'ijjak yasash usuli haqida bergan ma'lumotlarida.

Qo'sh torli cholg'u asbobi dutor haqida ilk ma'lumotlar Al-Husayniy (XV asr) ning musiqa kononlarida uchraydi. —Dutorl atamasining paydo bo'lishiga, uning shaklan o'xshash, ko'p torli boshqa cholg'u asboblardan (Ozarbayjoncha soz, ud, tanbur kabi) farqlash asosiy sabab bo'lgan.

XVII asrning mashhur ud va chang cholg'usi ijrochisi Darvish Ali o'zining risolasida o'sha davrda qo'llanilgan cholg'u asboblari haqida batafsil ma'lumot bergan. U udni cholg'ular —Shohil deb ataydi. Udning juft sozlagan o'n ikki tori bo'lgan. Farobiy davridagi dastlabki uddan bir muncha farq qilgan. Risolada yozilishicha chang cholg'ular homiysi Zuhroga bag'ishlangan.

Ta'riflangan changning yetti maqom ijrosi uchun yigirma olti tori va yetti pardasi bo'lgan. Nay ham qadimiy cholg'u sifatida tilga olinadi. Yana risolada qonun, rubob, qobiz, musiqor, enbon nayi (xitoyda tarqalgan) ruhavza (olti tordan iborat noxunli) kabi cholg'ulari to'g'risida yozilgan. Darvish Ali ta'rif bergan cholg'u asboblardan yettisasi: tanbur, chang, ud, qonun, rubob, qobiz, g'ijjak, nay o'sha davrda juda keng tarqalgan edi. risolada changchi Dilorom, naychilar Abduqodir va Xo'ja Abdul-lohi-lori, Mavlono Merik changi Buxoriy, Mavlono Qosim-Rabboniy, Sulton-Ahmadiy —Devonali, rubobchilar aka-uka Shayx Shamsi- Rabboniy va ko'pgina boshqa mashhur ustozlarning nomlari tilga olinadi. G'ijjak cholg'uchisi Shoh Quliy-G'ijjakiy shu musiqa asbobida ajoyib kuylar ijro etgan va uning yaratgan muhammas ritmidagi peshravi —Husayniy alohida ajralib turadi.

Darvish Ali, naychi Sulton Ahmadni ijro etgan kuylariga, nayning sehrli ohanglariga, san'at ixlosmandlari chuqur ta'surot qoldirganliklarini aytadi.

Ud cholg'usini Sulton Muhammad Uddiy Samarqandiyini muallif, noyob iste'dodli cholg'uchi, musiqa ijodkori sifatida tilga oladi. Buxorolik rubobchi Shayx Shamsiy-Rabboniy chalgan rubobni ohangini eshitib betakror ijrosidan hayratga tushgan odamlar chor atrof dan to'planaverishgan ekan. Shuningdek o'sha davrda o'n ikki maqom (Rahoviy, Husayniy, Zangula, Rost, Ushshoq, Navo, Bo'slik, Hijoz, Iroq, Isfahon, Zirafkand, Buzruk) mavjud ekanligi va shular asosida musiqa asarlari yaratgan bastakorlar ko'p ekanligini aytib o'tadi.

Darvish Alining guvohligi yana shunisi bilan qimmatliki, u sayd etgan cholg'u asboblarning kattagina qismi (nay, surnay, karnay, chang, qonun, rubob, ud, tor, tanbur, g'ijjak, qobiz, doira, nog'ora, dutor) O'rta Osiyoning O'zbekiston, Tojikiston va boshqa respublikalarida, ham shu kunlargacha saqlanib keldi va ular takomillashmoqda. Shunday ekan, bu cholg'ularni o'zbek halq musiqa cholg'ulari, deb atash o'rinalidir.

O'rta-asr Sharq olimlarining asarlarida musiqiy cholg'ular, ular yaratgan ma'naviy madaniy muhit haqida tarixiy ma'lumotlar yetarli bayon qilingan, ammo ularda u yoki bu halq cholg'ularning texnik va badiiy imkoniyatlari juda oz.

XVIII asr oxiri- XIX asr boshlarida o'zbek musiqa madaniyatida xalq va professional musiqa san'atining ko'plab yangi turlari takomillasha boshladi: katta ashula, katta o'yin, Shodiyona, Mavrigi, Navro'z Shashmaqomlar, Chor maqom unga (dugoh Husayniy, Chorgoh, Bayot, Gulyori-Shahnoz) kirgan.

Musiqachilikda olti turkum asarlardan iborat Shashmaqom ayniqsa mashhur bo'lgan. Mashhur xonanda va sozandalar Domla Halim Ibodov, Usta Shodi Azizov, Levi Boboxonov, Hoji Abdulaziz Rasulov, Sodirxon Bobosharipov, Boboqul Fayzullayev, Shohnazar Sohibov, Fazliddin Shahobovlar shashmaqomga yangi hayot baxsh etishdi. O'zbek xalq cholg'u asboblarining ijroviy imkoniyatlari doimiy kengaydi va takomillashdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Vizgo T. O'rta Osiyo musiqa asboblari. Moskva., 1980 yil.
3. Karomatov F. O'zbek chlg'uchilik musiqasi. Moskva., Muzika 1980yil.
4. Odilov A. O'zbek xalq cholg'u asboblarida ijrochilik tarixi. Toshkent., O'qituvchi 1995 yil.
5. Fitrat A. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. Toshkent., Fan., 1993 yil.
6. Petrosyants A.I. Cholg'ushunoslik T., San'at 1990 yil.